

**DAGMARA MOSKWA**

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0002-6122-7474

moskwadagmara@gmail.com

## **„DAWNOŚĆ W TERAŹNIEJSZOŚCI”<sup>1</sup>. EWOLUCJA POLSKICH KONCEPCJI PAMIĘCIOWYCH OD PIERWSZEJ POŁOWY XX WIEKU DO WSPÓŁCZESNOŚCI**

Kulturowe badania pamięci (*memory studies*) to pole, które – podobnie jak sama pamięć – znajduje się w ciągłym ruchu.  
Astrid Erll<sup>2</sup>

### **A b s t r a c t**

#### **‘The Past in the Present’: The Evolution of Polish Memory Concepts from the First Half of the 20th Century to the Present Day**

In today’s globalized world of science and culture, the exchange of research ideas across national borders has become increasingly common and dynamic. However, not all theoretical frameworks receive equal attention beyond their country of origin—some remain largely overlooked, even by scholars in their own academic communities. This phenomenon can be clearly observed in the field of memory studies in Poland.

This article is divided into two main sections. The first outlines key memory-related concepts developed by early Polish thinkers such as Ludwik Krzywicki, Kazimierz Kelles-Krauz, Florian Znaniecki, Józef Chałasiński, and Stefan Czarnowski, highlighting parallels with internationally recognized classical theories of memory. The second section reviews the contributions of contemporary Polish memory scholars after 2011, examining the extent to which they engage with both these earlier domestic theories and influential international approaches.

---

<sup>1</sup> Termin wprowadzony do nauki przez Stefana Czarnowskiego.

<sup>2</sup> A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018, s. 7.

Additionally, the article reflects on the current state of memory studies in Poland, including the prospects for the formation of memory studies as a distinct academic discipline.

**K e y w o r d s:** memory studies, Polish memory studies, sociology, tradition.

W dobie postępującej globalizacji nauki i kultury, transfer idei i koncepcji badawczych pomiędzy dyscyplinami naukowymi i uczonymi z różnych zakątków świata wydaje się być zjawiskiem naturalnym<sup>3</sup>. Nie wszystkie perspektywy badawcze przekraczają jednak granice kraju, w którym powstały<sup>4</sup>. Co więcej, niektóre z nich nie cieszą się zainteresowaniem nawet rodzimych uczonych, przedkładających zagraniczne teorie badawcze nad ojczyste. To skłaniające do refleksji zjawisko zauważyć można m.in. na gruncie studiów nad pamięcią<sup>5</sup> w Polsce. W polskim dyskursie humanistycznym i społecznym najczęściej przywoływane są bowiem, uznawane za klasyczne, koncepcje zachodnich badaczy wywodzących się zwłaszcza z tradycji niemieckiej (Jan Assmann<sup>6</sup>) i francuskiej (Maurice Halbwachs<sup>7</sup> i Pierre Nora<sup>8</sup>). Dlaczego jednak współcześni polscy pamięcioznawcy<sup>9</sup> nie odwołują się do prymarnych teorii stworzonych przez rodzimych uczonych okresu międzywojnia (Ludwik Krzywicki, Kazimierz Kelles-Krauz, Florian

<sup>3</sup> O wędrówce między dyscyplinami, uczonymi, społecznościami akademickimi i okresami historycznymi zob. M. Bał, *Wędrujące pojęcia w naukach humanistycznych*, NCN, Warszawa 2012.

<sup>4</sup> Pisali o tym również Kornelia Kończal oraz Maciej Górny, przedstawiając przyczyny ograniczonego zainteresowania badaczy Europy Środkowo-Wschodniej koncepcją *lieux de mémoire* Pierre'a Nory. Zob. K. Kończal, M. Górny, *Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej, czyli o regionalnej (anty)receptacji wędrującego pojęcia „lieu de mémoire”*, w: R. Traba (red.), *Historie wzajemnych oddziaływań*, Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie, Berlin-Warszawa 2014, s. 363–386.

<sup>5</sup> Wyrażenia „memory studies”, „studia nad pamięcią” oraz „pamięcioznawstwo” traktuję w niniejszym artykule synonimicznie. O sporach o nazewnictwo w polskich badaniach nad pamięcią zob.: M. Saryusz-Wolska, *Przeszłość i przyszłość badań pamięci. Czy potrzebujemy nowej dyscypliny?*, „Politeja” 2020, nr 2 (65), s. 15, <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.65.01>.

<sup>6</sup> J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, Beck'sche Reihe, 1992. Pierwsze polskie wydanie: J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tł. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

<sup>7</sup> M. Halbwachs, *Les Cadres sociaux de la mémoire*, Librairie Félix Alcan, Paris 1925. Pierwsze polskie wydanie: M. Halbwachs, *Spoleczne ramy pamięci*, tł. i wstęp M. Król, PWN, Warszawa 1969.

<sup>8</sup> *Opus vitae* P. Nory to bez wątpienia trzy tomy *Les lieux de mémoire*, którego badacz był redaktorem; *Les lieux de mémoire*, red. P. Nora, Gallimard, Paris 1984–1992.

<sup>9</sup> Użycie terminu „pamięcioznawstwo”, „pamięcioznawca” sugerują K. Kończal i J. Wawrzyniak w artykule: K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze: Tradycje, koncepcje, (nie)ciągłości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, t. 55, nr 4, s. 11–63, <https://doi.org/10.35757/KiS.2011.55.4.2>.

Znaniecki, Józef Chałasiński, Stefan Czarnowski)<sup>10</sup>? Poszukując odpowiedzi na to pytanie podążam za myślą Roberta Traby, iż lata 2010–2011 stanowiły punkt przełomowy w polskich studiach nad pamięcią. Dlatego też to właśnie rok 2011 wybrałam jako moment początkowy moich badań, w uzasadnionych przypadkach cofając się wcześniej<sup>11</sup>. Monitorując polski rynek wydawnictw naukowych zauważyłam nadto, że pomimo licznych wartościowych inicjatyw brakuje opracowań, które kompleksowo przedstawiałyby rozwój pamięcioznawstwa w Polsce właśnie po roku 2011<sup>12</sup>. Jestem świadoma przy tym, iż w jednym

<sup>10</sup> Warto poddać refleksji rolę jaką zapomnienie odgrywa w rozwoju nauk społecznych i humanistycznych. Brytyjski antropolog i specjalista w zakresie *memory studies* Paul Connerton wyodrębnił siedem rodzajów zapomnienia, podkreślając przy tym nierozdzielność łączącą pamięć z zapomnianiem. Jeden z nich – zapomnienie konstytutywne dla tworzenia nowej tożsamości – wiąże się, jak podkreśla badacz, nie tyle z brakiem możliwości zapamiętania niektórych faktów, co raczej z „korzyścią odnoszoną przez tych, którzy wiedzą, jak odrzucić wspomnienia, które nie służą żadnym praktycznym celom w zarządzaniu tożsamością i aktualnymi dążeniami”. Wymazywanie z pamięci niektórych koncepcji wydaje się być zatem skutkiem nie tyle upływu czasu, co świadomego procesu ewolucji tożsamości społecznej na skutek zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej. Mechanizm taki dostrzec można przyglądając się braku ciągłości w polskiej tradycji pamięciowej, w której częściej dostrzec można odwołania do zachodnich badaczy, aniżeli do rodzimych. P. Connerton, *Siedem rodzajów zapomnienia*, w: K. Kończal (red.), *(Kon)teksty pamięci: Antologia*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2014, s. 343–359. O niepamięci i zapomnianiu zob. m.in.: P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, Universitas, Warszawa 2012; A. Assmann, *Miedzy historią a pamięcią. Antologia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013; M. Karkowska, F. Pazderski, *Zapomnienie*, w: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 547–548.

<sup>11</sup> R. Traba we wstępie do numeru „Kultury i Społeczeństwa” poświęconego polskim badaniom nad pamięcią społeczną dokonał, jak sam zaznacza, „obszernego przypisu do stanu polskich badań i ich obecnej kondycji”. W jego opinii lata 2010–2011 stanowiły punkt przełomowy w polskich studiach nad pamięcią. Przełom ten – zdaniem badacza – nie jest skutkiem jednorazowej przemiany, lecz efektem synergii: „przyśpieszonej recepcji nowych kierunków badań europejskich, prezentacji własnych badań podstawowych oraz tworzenia szerokiej, wielodyscyplinarnej platformy wymiany doświadczeń i budowania nowych projektów, również międzynarodowych”. We wspomnianym artykule Traba stworzył kronikę najważniejszych przykładów prac polskich pamięcioznawców oraz listę polskich konferencji naukowych z zakresu *memory studies* poczynawszy od roku 2006 do roku 2011. Zob. R. Traba, *Gdzie jesteśmy? Nowe otwarcie w polskich badaniach pamięci zbiorowej i ich europejski kontekst*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, t. 55, nr 4, s. 3–10, <https://doi.org/10.35757/KiS.2011.55.4.1>.

<sup>12</sup> Stan polskich studiów nad pamięcią do roku 2011 przedstawiły m.in. K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*; eidem, *Provincializing Memory Studies: Polish Approaches in the Past and Present*, „Memory Studies” 2018, t. 11 (4), s. 391–404, <https://doi.org/10.1177/1750698016688238>. Warto pamiętać także o polskim odpowiedniku projektu *Les lieux de mémoire*, tj. liczącej ponad sześćdziesiąt tomów serii Wydawnictwa Dolnośląskiego *A to Polska właśnie*. Poszczególne tomy wychodzące w latach 1995–2010 zostały poświęcone m.in. fenomenom historycznym (np. kuchnia, pielgrzymi, kabaret), regionom Polski, miastom, postaciom (np. Jan Paweł II, Słowacki). Pomimo tego, że w żadnej z prac wchodzących w skład serii nie ma bezpośredniego odwołania do koncepcji Nory, podobieństwa do koncepcji francuskiego badacza są ogromne, por.: K. Kończal, M. Górny, *Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej*, s. 37.

artykule nie sposób jest zaprezentować wszystkich propozycji teoretycznych i badawczych, dotyczących kondycji polskiej szkoły *memory studies* we wspomnianym zakresie czasowym (celowy dobór materiału do analizy<sup>13</sup>). Poniższe uwagi stanowią zatem jedynie próbę takiej refleksji i – mam nadzieję – inspirację do dalszych badań<sup>14</sup>.

Podstawowe pytanie badawcze zostało sformułowane następująco: Do jakich tradycji studiów nad pamięcią (tradycja rodzima czy zagraniczna) odwołują się współcześni polscy pamięćoznawcy? Po analizie zebranych materiałów przedmiotem dodatkowej refleksji była kondycja współczesnych studiów nad pamięcią w Polsce, a w tym perspektywa kształtowania się odrębnej dyscypliny badawczej – pamięćoznawstwa. Biorąc pod uwagę powyższe założenia, w artykule zastosowałam jakościową analizę treści, z jednej strony wybranych prac polskich prekursorów badań nad pamięcią oraz współczesnych polskich pamięćoznawców, z drugiej zaś dzieł, które powstały na temat stworzonych przez nich koncepcji. Dokonując analizy wybranych prac współczesnych teoretyków, szukałam w nich zarówno odniesień do uznawanych za klasyczne zachodnich tradycji pamięćoznawczych, jak i do koncepcji L. Krzywickiego, K. Kelles-Krauza, F. Znanieckiego, J. Chałasińskiego i S. Czarnowskiego. Metodą uzupełniającą była analiza porównawcza, pozwalająca na zderzenie wszystkich zgłębianych teorii badawczych. Artykuł podzieliłam na dwie części. W pierwszej dokonałam krótkiej charakterystyki koncepcji polskich pamięćoznawców tworzących w okresie międzywojnia (poszukując w nich analogii do klasycznych teorii zagranicznych). W drugiej części przedstawiłam przegląd dorobku współczesnych polskich badaczy pamięci z punktu widzenia odnoszenia się przez nich do przeanalizowanych w części pierwszej rodzimych i zagranicznych koncepcji pamięciowych.

<sup>13</sup> W niniejszym artykule zastosowałam dobór celowy, bazując na swoim dotychczasowym doświadczeniu i wiedzy. Kierowałam się przy tym, zwłaszcza w części drugiej tekstu, poświęconej przeglądowi dorobku współczesnych polskich pamięćoznawców, doбором do analizy takich prac, których autorzy obecni są w polskiej dyskusji nad pamięcią i rolą przeszłości w teraźniejszości, występując ze swoimi referatami na konferencjach pamięciowych oraz publikując w czasopiśmie poświęconych m.in. pamięci, jak np. „Kultura i Społeczeństwo”.

<sup>14</sup> Wyraźnie podkreślić przy tym należy jednak, iż myśl S. Czarnowskiego obecna była w polskich badaniach począwszy od Niny Assorodobraj-Kuli, na Barbarze i Janie Szackich kończąc. W niniejszym artykule interesowały mnie jednak jego idee *stricte* pamięciowe, których recepcja ma miejsce dopiero od niedawna, por. K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięćoznawcze*; E. Tarkowska, *Pamięć w kulturze teraźniejszości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2016, t. 60, nr 4, s. 121–141, <https://doi.org/10.35757/KiS.2011.55.4.2>.

## OJCOWIE POLSKIEGO PAMIĘCIOZNAWSTWA

ROLA TRADYCJI W ROZWOJU SPOŁECZNYM.

TEORIA PODŁOŻA HISTORYCZNEGO LUDWIKA KRZYWICKIEGO

I PRAWO RETROSPEKCJI PRZEWROTOWEJ KAZIMIERZA KELLES-KRAUZA

Niewątpliwie jednymi z pionierów polskiego pamięcioznawstwa oraz postaciami niemalże całkowicie zapomnianymi przez współczesnych badaczy pamięci są socjologowie, Ludwik Krzywicki (1859–1941)<sup>15</sup> oraz Kazimierz Kelles-Krauz (1872–1905)<sup>16</sup>. L. Krzywicki stworzoną przez siebie **teorię „podłoża historycznego”** wyłożył w pracy z 1888 roku *Idea a życie*<sup>17</sup>. Jego zdaniem, „podłoże historyczne” to ta część kultury, która stawia opór wobec zmian, hamując tym samym rozwój. Tworząc swoją koncepcję, L. Krzywicki dążył do wyjaśnienia zależności kształtu i charakteru poszczególnych idei od przeszłości (wtórność idei) i społeczeństwa, w którym się narodziły. Innymi słowy, „podłoże historyczne” to historycznie ukształtowana nadbudowa ideologiczna społeczeństwa, powstająca na skutek nawarstwienia się idei, teorii i form świadomości<sup>18</sup>.

Nasze zwyczaje i uprzedzenia, zasady i wierzenia, uczucia i temperament, w dalszym ciągu: instytucje polityczne i prawne, poglądy moralne i estetyczne, w końcu nasze systemy filozoficzne, wszystko to w rozwoju dziejowym tworzy jedną zwartą kategorię – podłoża historycznego. Podłoże owo powstało w ciągu wieków: jak w archiwum, każda epoka pozostawiała tam coś w spadku. Nawet czasy bardzo odległe istnieją wciąż jeszcze jako przeżytki w sferze zwyczajów naszych i przesądów<sup>19</sup>.

„Podłoże historyczne” jest dla L. Krzywickiego „statyczne, mimo że powstało historycznie [...] tzn. w czasie, nawarstwiają się, gromadzą

<sup>15</sup> L. Krzywicki, jako redaktor główny i tłumacz (w dużej części) pierwszego wydania *Kapitału* Karola Marksa oraz *Pochodzenia rodziny, własności prywatnej i państwa* Fryderyka Engelsa, odegrał ogromną rolę w popularyzacji marksizmu w Polsce, do wiary w który otwarcie się przyznawał, świadomie posługując się teorią materializmu historycznego. Wierzył w ustrój socjalistyczny, lecz był przeciwnikiem walki klasowej i dyktatury proletariatu. Widać to w jego pracach, w których swobodnie stosował teorię marksistowską, w oderwaniu jednak od elementu praktycznego: walki o dyktaturę proletariatu (w związku z czym jego teoria nazywana była niemarksistowską). A. Schaff, *Wstęp*, w: L. Krzywicki, *Studia socjologiczne*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1951, s. 5–13.

<sup>16</sup> Obaj badacze uznawani są za inicjatorów polskich badań nad świadomością historyczną. A. Mencwel, *Kazimierz Kelles-Krauz*, w: G. Godlewski, A. Kołakowski, J. Kubicka i in. (red.), *Kulturologia polska XX wieku*, t. 1, Wydawnictwo UW, Warszawa 2013; K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*, s. 17.

<sup>17</sup> L. Krzywicki, *Idea a życie*, w: L. Krzywicki, *Studia socjologiczne*.

<sup>18</sup> A. Schaff, *Wstęp*, s. 24–25.

<sup>19</sup> L. Krzywicki, *Idea a życie*, s. 140–141.

jego pokłady”. Konsekwencją tego jest dostrzeganie jedynie sztywnego determinowania przeszłości przez teraźniejszość, bez podkreślania dynamiki tego procesu, która widoczna jest w ciągłym przewyżnianiu i niemożności usunięcia pokładów przestarzałych, stojących w sprzeczności z nowymi potrzebami społecznymi<sup>20</sup>. „Podłoże historyczne” tworzy **„przeżytki historyczne”**, tj. zbędne i niespełniające praktycznej funkcji, ale wciąż trwające „zabytki przeszłości”.

[...] przeżytki w zakresie zwyczajów są jakby rozsianym po całym narodzie archiwum pamiątek, nadpsutych prawie i wykoślawionych, ale z których, przy umiejętnym zestawieniu porównawczym, dałoby się odbudować niejedną stronę, zdawałoby się, zupełnie bezpowrotnie ubiegłej przeszłości<sup>21</sup>.

Koncepcja „przeżytków historycznych” ujęta została przez L. Krzywickiego na gruncie walki klasowej. Twierdził on bowiem, iż hamują one rozwój społeczny, co jest z kolei w interesie walki klas, które chcąc umocnić swoje rządy, walczą z tradycją<sup>22</sup>. Dlatego też, **każda reforma czy zmiana powinna się zaczynać od walki z tradycją i wyzwolenia się od jej autorytetu**<sup>23</sup>. Inną opinię prezentował w tej kwestii K. Kelles-Krauz w stworzonym przez siebie **„prawie retrospekcji przewrotowej”**<sup>24</sup>. Zgodnie z nim, schyłek/upadek epoki historycznej lub ustroju społecznego następuje na skutek pojawienia się niezaspokojonych potrzeb: „stary ustrój ustępuje miejsca nowemu dopiero wtedy, gdy te potrzeby wzmagają się do tego stopnia, że czynią tę zmianę konieczną”<sup>25</sup>.

Ślady ustroju poprzedzającego, ba! wielu ustrojów poprzedzających, żyją jeszcze, a obrazy ich przechowują się w tradycjach ustnych lub pisanych [...] ustrój nadchodzący zawsze pod pewnym względem podobny jest do porzuconego [...] Oto znaczenia prawa retrospekcji przewrotowej<sup>26</sup>.

Istotą teorii K. Kelles-Krauza jest **założenie o czerpaniu przez poszczególne epoki inspiracji z epok przeszłych**, konsekwencją cze-

<sup>20</sup> Wniosek ten często uznawany jest jednak za błędny i sprzeczny z materializmem historycznym oraz teorią walki klas, A. Schaff, *Wstęp*, s. 25.

<sup>21</sup> L. Krzywicki, *Idea a życie*, s. 112.

<sup>22</sup> A. Schaff, *Ludwik Krzywicki a materializm historyczny (w setną rocznicę urodzin)*, „Kwartalnik Historii i Nauki” 1960, nr 5 (1), s. 93.

<sup>23</sup> *Ibidem*, s. 111.

<sup>24</sup> Szerokie opracowanie prawa „retrospekcji przewrotowej” zob. m.in.: S. Markiewicz, *Socjologiczne prawo retrospekcji przewrotowej Kazimierza Kelles-Krauza*, Książka i Wiedza, Warszawa 1964.

<sup>25</sup> K. Kelles-Krauz, *Prawo retrospekcji przewrotowej jako wynik materializmu ekonomicznego*, w: idem, *Pisma wybrane*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1962 [1898], s. 250.

<sup>26</sup> *Ibidem*, s. 252.

go jest złożony charakter każdego okresu historycznego<sup>27</sup>. K. Kelles-Krauz uważał prawo retrospekcji przewrotowej za swoje najważniejsze osiągnięcie i własny wkład do teorii materializmu historycznego. Przedstawił je w odczytach na posiedzeniach I oraz II Międzynarodowego Zjazdu Socjologicznego w latach 1894 i 1895 oraz w artykule *Prawo retrospekcji przewrotowej jako wynik materializmu ekonomicznego* (1898)<sup>28</sup>.

W swoim rozumieniu roli przeszłości w teraźniejszości K. Kelles-Krauz stoi w opozycji do bardziej krytycznego L. Krzywickiego. **Dla K. Kelles-Krauza przeszłość żyje w teraźniejszości i żyć będzie w przyszłości, jest więc elementem składowym postępu. Natomiast w opinii L. Krzywickiego, każdy postęp zaczyna się od walki z tradycją**<sup>29</sup>.

#### KATEGORIA MIEJSCA SPOŁECZNEGO

W KONCEPCJACH FLORIANA ZNANIECKIEGO I JÓZEFA CHAŁASIŃSKIEGO

Omawiając powstanie i rozwój polskiej tradycji pamięcioznawczej koniecznym jest przypomnienie socjologów posługujących się kategorią miejsca społecznego, twórców metody autobiograficznej<sup>30</sup> – **Floriana**

<sup>27</sup> *Ibidem*, s. 257–258. K. Kelles-Krauz stosował prawo retrospekcji przewrotowej również w swoich pracach o literaturze i sztuce, widząc je chociażby w Odrodzeniu jako zwrocie ku ideom greckim i rzymskim, M. Stępień, *Kazimierz Kelles-Krauz o sztuce i literaturze*, „Pamiętnik Literacki: Czasopismo Kwartalne Poświęcone Historii i Krytyce Literatury Polskiej” 1967, nr 58 (1), s. 78–79.

<sup>28</sup> K. Kelles-Krauz, *Prawo retrospekcji przewrotowej*.

<sup>29</sup> Podobny wniosek wysnuł Aleksiej Wasilijew. A. Васильев, *Memory Studies в межвоенной Польше*, „Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории” 2015, nr 51, s. 204.

<sup>30</sup> F. Znaniecki zaproponował posługiwanie się w socjologii osobistymi dokumentami (listy, dzienniki itp.), stając się tym samym jednym z pionierów tego typu badań na świecie. Międzynarodową sławę przyniosła mu pięciotomowa praca napisana wspólnie z Williamem Thomasem *Chłop polski w Europie i Ameryce* (Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976). Znaniecki zapoczątkował także nowy sposób zbierania materiałów autobiograficznych – tzw. konkursy. Pierwszy konkurs zorganizowano w roku 1921 i poświęcono życiorysom pracowników fizycznych. Jego rezultatem było 149 pamiętników – największy istniejący wówczas zbiór pamiętników robotniczych na świecie. Całość materiałów z konkursu z 1921 roku stała się podstawą rozprawy habilitacyjnej J. Chałasińskiego pt.: *Drogi awansu społecznego robotnika* (Poznań 1931). Polskie badania biograficzne związane są także z L. Krzywickim. Jak zaznaczają K. Kończal i J. Wawrzyniak, inicjatywy realizowane w założonym przez L. Krzywickiego w 1920 r. (reaktywowanym w 1957 r.) Instytucie Gospodarstwa Społecznego (IGS) „miały ponadto, inaczej niż w badaniach prowadzonych przez zespół Znanieckiego, ambicje nie tylko opisywania, ale też zmieniania rzeczywistości. Droga do tego miało być oddawanie głosu tym, którzy go do tej pory nie mieli” (K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*, s. 18). C. Gryko, *Józef Chałasiński. Człowiek i dzieło. Od teorii wychowania do kulturowej wizji narodu*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Administracji, Lublin 2007, s. 37; A. Васильев, *Memory Studies в межвоенной Польше*, s. 204–205.

**Znanieckiego** (1882–1958) oraz **Józefa Chałasińskiego** (1904–1979). Dla F. Znanieckiego miasta stanowiły przykład miejsca społecznego:

[...] myśmy obrali za punkt wyjścia pojęcie miasta jako całości nie przestrzennej, humanistycznej, realizującej się w doświadczeniu i działaniu ludzkim. Ludzie zamieszkują wprawdzie terytorium miejskie i z tej racji uważają się za „mieszkańców” miasta [...] Wszak są oni nie tylko ciałami, lecz doświadczającymi i czynnymi podmiotami, i w tym charakterze nie oni są w mieście, lecz – jeśli się tak wyrazić można – miasto jest w sferze ich wspólnego doświadczenia i działania, oni je tworzą jako nader skomplikowaną strukturę społeczną<sup>31</sup>.

Koncepcję F. Znanieckiego rozwinął jego uczeń J. Chałasiński rozumiejąc „miejsce” jako zjawisko społeczne, funkcjonujące wyłącznie w ludzkim doświadczeniu (np. społeczne miejsce rodziny, społeczne miejsce grupy sąsiadów, społeczne miejsce narodu itp.).

Zarówno społeczność wiejska, jak społeczność narodowo-państwowa mają terytorium, które uważają za teren życia zbiorowego „swoich”; poza jego granicą leży świat obcy. Z terytorium tym wiąże się nie tylko utrzymanie się przy życiu całej grupy, ale i sieć instytucji społecznych i całe bogactwo zbiorowego życia grupy. Terytorium to jest więc nie tylko przestrzenią w sensie geograficznym i geometrycznym, ale przede wszystkim w społecznym – jest to przestrzeń społeczna<sup>32</sup>.

Zarówno w rozumieniu F. Znanieckiego, jak i J. Chałasińskiego przestrzeń społeczna różni się zatem od przestrzeni geograficznej. Jej wartość nie polega bowiem na cechach obiektywnych (ilość czy konfiguracja ziemi), lecz na tym, że jest to teren wspólny całej zbiorowości („nasz teren”, wartość jakościowa)<sup>33</sup>. **W kategorii miejsca wprowadzonej przez F. Znanieckiego i rozwiniętej przez J. Chałasińskiego znaleźć można zatem analogie do koncepcji *lieux de mémoire* P. Nory (choćby niegeograficzny charakter miejsca społecznego/miejsca pamięci).**

F. Znaniecki jest także autorem teorii „**współczynnika humanistycznego**”<sup>34</sup>, opierającej się na założeniu, iż źródłem badanych zjawisk jest zawsze czyjeś doświadczenie lub zachowanie. Należy patrzeć

<sup>31</sup> F. Znaniecki, *Miasto w świadomości jego obywateli. Z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznaniem*, PIS, Poznań 1931.

<sup>32</sup> J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów: Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, Państwowy Instytut Kultury Wsi, Warszawa 1938, s. 121–122.

<sup>33</sup> *Ibidem*, s. 122.

<sup>34</sup> Przykładem „współczynnika humanistycznego” jest dla F. Znanieckiego m.in. język. Istnieje on bowiem wyłącznie wtedy, gdy grupa ludzi rozumie go i posługuje się nim, K. Łukasiewicz, *Współczynnik humanistyczny*, w: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 527–529.

zatem na badaną sytuację oczami jej uczestników (podejście subiektywne), a nie z punktu widzenia zewnętrznego obserwatora (podejście obiektywne). Co więcej, w opinii F. Znanieckiego, treści będące przedmiotem czyjegoś (indywidualnego lub zbiorowego) doświadczenia, podlegają zmianom i adaptacjom, które zgodne są z wartościami kulturowymi danej jednostki czy grupy społecznej<sup>35</sup>. Warunkiem akceptacji jednostkowych i zbiorowych doświadczeń (*ergo* i tożsamości) jest zatem ich ewolucja i dostosowanie do potrzeb wspólnoty<sup>36</sup>.

Mówiąc ogólnie – badający odkrywa, że każdy system kulturowy istnieje dla pewnych świadomych i czynnych podmiotów historycznych, tzn. w sferze doświadczenia oraz działalności pewnego określonego ludu, jednostek i zbiorowości, żyjących w określonej części ludzkiego świata w określonej epoce historycznej [...] Słowem, dane badacza kultury są zawsze „czyjeś”, nigdy „niczyje”. Tę zasadniczą cechę danych kulturowych nazywamy współczynnikiem humanistycznym, takie bowiem dane, jako przedmioty refleksji teoretycznej badacza, należą już do czynnego doświadczenia kogoś innego i są takie, jakimi to czynne doświadczenie je uczyniło<sup>37</sup>.

W tak rozumianej potrzebie aprobaty czy wręcz dopasowania indywidualnych doświadczeń do zbiorowości dostrzec można **analogie do teorii pamięci zbiorowej M. Halbwachsa** (pamięć rozwija się w człowieku wraz z procesem socjalizacji). Podobieństwo do Halbwachsowskiej perspektywy badawczej widać również u J. Chałasińskiego, który wychowanie rozumiał jako proces przyswojenia przez jednostkę „zbiorowych wyobrażeń”. Co więcej, to właśnie J. Chałasiński w swojej pracy *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku. Studium Socjologiczne*<sup>38</sup> jako pierwszy bezpośrednio użył terminu **pamięć społeczna**:

[...] zbiór obrazów czy wzorów, stereotypów przekazywanych z pokolenia na pokolenie [...] Tradycja, jako zbiór stereotypów, przekazywanych z pokolenia na pokolenie z całym balastem przywiązanych do niej uczuć, nie tylko wyznacza każdej jednostce jej miejsce w świecie ludzkim, ale w ogóle czyni ją tem czem jest. Tradycja jest pamięcią społeczną i gdybyśmy całkowicie tę pamięć pewnego dnia stracili, nie wiedzielibyśmy czem wzajemnie dla siebie jesteśmy<sup>39</sup>.

<sup>35</sup> F. Znaniecki, *Wstęp do socjologii*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1922.

<sup>36</sup> Zauważalna jest tu wyraźnie analogia do rozumienia mitu przez Josepha Campbella, dla którego wzorce postępowania oferowane przez mity muszą zostać zaakceptowane przez społeczeństwo, ewoluować wraz z nim, J. Campbell, *Potęga mitu. Rozmowy Billa Moyersa z Josephem Campbellem*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.

<sup>37</sup> F. Znaniecki, *Metoda socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 68.

<sup>38</sup> J. Chałasiński, *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kopalnia” na Górnym Śląsku. Studium Socjologiczne*, „Przegląd Socjologiczny” 1935, t. III, nr 1–2, s. 146–278.

<sup>39</sup> *Ibidem*, s. 149–150.

## KONCEPCJA DAWNOŚCI W TERAŻNIEJSZOŚCI STEFANA CZARNOWSKIEGO

Nieoceniony wkład w rozwój polskiej szkoły studiów nad pamięcią wniósł przedstawiciel socjologicznej szkoły Durkheima<sup>40</sup> **Stefan Czarnowski** (1879–1937). U podstaw jego działalności naukowej leży historyczno-socjologiczne badanie roli pamięci kulturowej w formułowaniu i podtrzymaniu tożsamości narodowej. Swoją koncepcję „**dawności w terażniejszości**” przedstawił w tzw. „testamencie Czarnowskiego”<sup>41</sup>, rozumiejąc przez nią sposoby trwania w terażniejszości pochodzących z przeszłości elementów kultury, ich przekształcanie się, interakcje oraz tarcia między przeszłością a terażniejszością<sup>42</sup>.

Dla S. Czarnowskiego społeczeństwo to sieć utkana z elementów z przeszłości i w dużej mierze przez te elementy zdeterminowana. Każde zjawisko kultury, przechodząc z przeszłości do terażniejszości, zmienia swoje miejsce, funkcje i znaczenie w systemie społecznym (przeszłość funkcją terażniejszości)<sup>43</sup>.

Nasze instytucje, nasze prawa, nasze normy moralne, przepisy obcowania, poglądy estetyczne, wytworzone zostały w przeszłości, niekiedy bardzo odległej [...]. Wszystkie one stanowią spadek – są dawnością obarczającą terażniejszość<sup>44</sup>.

W opinii S. Czarnowskiego stosunek do „dawności” zmienia się wraz z przemianami zachodzącymi w terażniejszości. Kształt postaw społecznych wobec przeszłości jest więc uwarunkowany przez terażniejszość i aktualne potrzeby zbiorowości. Zauważalne jest tu **podobieństwo do M. Halbwachsa i jego teorii społecznych ram pamięci (zależność między pamięcią zbiorową a wymogami i potrzebami terażniejszości)**<sup>45</sup>. S. Czarnowski podkreśla także, iż w każdym społeczeństwie istnieją instytucje, których zadaniem jest przyciąganie młodzieży do danej kultury pamięci, wychowanie jej według dawnych

<sup>40</sup> J. Wawrzyniak, *From Durkheim to Czarnowski: Sociological Universalism and Polish Politics in the Interwar Period*, „Contemporary European History” 2019, t. 28, nr 2, s. 172–187, <https://doi.org/10.1017/S0960777318000516>.

<sup>41</sup> S. Czarnowski, *Dawność a terażniejszość w kulturze*, w: S. Czarnowski, *Dziela*, t. 1, PWN, Warszawa 1956 [1936], s. 108–121.

<sup>42</sup> E. Tarkowska, *Dawność w terażniejszości*, w: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi Memorandi*, s. 89.

<sup>43</sup> A. Васи́лиев, *Memory Studies в межвоенной Польше*, s. 210–211; S. Czarnowski, *Dawność a terażniejszość w kulturze*, s. 110.

<sup>44</sup> *Ibidem*, s. 108.

<sup>45</sup> E. Tarkowska, *Dawność w terażniejszości*, s. 90. O postrzeganiu Czarnowskiego jako polskiego odpowiednika Halbwachsa zob. m.in.: K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*.

wzorców tj. utrwalenie dawności w teraźniejszości (*de facto* S. Czarnowski mówi tutaj o współcześnie rozumianej **polityce pamięci**). Co więcej, radzenie sobie z przeszłością i wykorzystywanie jej zależy – zdaniem badacza – od tego, jaka klasa społeczna ma wpływ na bieżącą politykę. Klasy rządzące przedstawiają teraźniejszość jako wieczne powtarzanie przeszłości. Im wyższy status klasy społecznej i im dłużej zajmuje ona pozycję dominującą, tym bardziej stara się zmonopolizować przeszłość, stopując wszelkie zmiany i kładąc nacisk na przeszłość kosztem przyszłości<sup>46</sup> (analogicznie do zimnej pamięci J. Assmanna<sup>47</sup>).

W swoim niedokończonym dziele *Powstanie i społeczne funkcje historii*<sup>48</sup> S. Czarnowski dzieli historię na tę „w ścisłym tego słowa znaczeniu” oraz przeszłość obecną we wszystkich elementach kultury codziennej. W swoich dalszych badaniach uczony skupił się jednak na drugim pojmowaniu historii (dostrzec tu można analogie m.in. do pamięci kulturowej J. Assmanna, kultury historycznej Andrzeja Szpocińskiego<sup>49</sup> oraz kultury historycznej Jörna Rüsen<sup>50</sup>), rozumiejąc pod nią wszystkie formy utrwalania przeszłości charakterystyczne dla wybranej kultury i składające się z ukształtowanych pokoleniowo doświadczeń danej społeczności<sup>51</sup>. Nie jest to zatem naukowe rozumienie historii jako nauki, lecz **memorialna narracja o przeszłości danej zbiorowości wpływająca na kształt jej tożsamości**<sup>52</sup>.

Nie chodzi tu, rzecz prosta, o „historię” w nowoczesnym naukowym rozumieniu terminu, ale o każdy rodzaj słownego czy plastycznego, schematycznego czy symbolicznego przedstawienia zdarzeń i rzeczy, ludzi i czynów, streszczających w sobie nagromadzone w ciągu pokoleń zbiorowe doświadczenie grupy ludzkiej i wyrażających jej wartości naczelne. W tym szerokim rozumieniu będzie „historią” równie dobrze poemat epicki, jak genealogia rodowa [...]<sup>53</sup>.

<sup>46</sup> S. Czarnowski, *Dawność a teraźniejszość w kulturze*, s. 120.

<sup>47</sup> J. Assmann wyodrębnił dwa rodzaje pamięci: zimną i gorącą. Rola tej pierwszej polega na zamrażaniu przemian kulturowych celem zachowania równowagi społecznej, J. Assmann, *Pamięć kulturowa*.

<sup>48</sup> S. Czarnowski, *Powstanie i społeczne funkcje historii*, w: idem, *Dzieła*, t. V, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956, s. 99–102.

<sup>49</sup> A. Szpociński, *Współczesna kultura historyczna i jej przemiany*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2021.

<sup>50</sup> R. Traba, H. Thünemann (red.), *Myślenie historyczne*, cz. I: Jörn Rüsen, *Nadawanie historycznego sensu* (tłum. R. Żytyńiec), Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2015, s. 7–31.

<sup>51</sup> A. Васи́лиев, *Memory Studies в межвоенной Польше*, s. 212–213; S. Czarnowski, *Powstanie i społeczne funkcje historii*, s. 99.

<sup>52</sup> A. Wasilijew nazywa takie rozumienie historii przez Czarnowskiego „memorialną narracją tożsamości zbiorowej”, A. Васи́лиев, *Memory Studies в межвоенной Польше*, s. 214.

<sup>53</sup> S. Czarnowski, *Powstanie i społeczne funkcje historii*, s. 99–101.

Drugi typ historii, tzn. historia „w ścisłym tego słowa znaczeniu”, to – w opinii S. Czarnowskiego – nic innego jak historiografia podkreślająca posiadanie przez każde społeczeństwo swojego sposobu tworzenia, reprezentacji i posługiwania się wyobrażeniami o przeszłości<sup>54</sup>.

Niewysłowione znaczenie dla polskich studiów nad pamięcią miała praca S. Czarnowskiego *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże: Święty Patryk, bohater narodowy Irlandii*<sup>55</sup>. Dokonując analizy mechanizmu heroizacji św. Patryka w Irlandii, badacz potraktował go niczym „miejsce pamięci” w rozumieniu P. Nory: **dzieło Czarnowskiego uprzedziło zatem teorię *lieux de mémoire***<sup>56</sup>.

**Po szczegółowym zapoznaniu się z prymarnymi polskimi koncepcjami pamięciowymi oraz mając rozeznanie w klasycznych teoriach zachodnich zauważyłam funkcjonujące w nich wspólne elementy/motywy, które dzieli nie tylko miejsce ich występowania (Polska-Zachód), lecz także moment pojawienia się w świecie nauki (czas):**

1. **Spoleczne uwarunkowanie pamięci:** S. Czarnowski: kształt postaw społecznych wobec przeszłości jest uwarunkowany przez teraźniejszość i aktualne potrzeby wspólnoty; F. Znaniecki: treści będące przedmiotem indywidualnego lub zbiorowego doświadczenia podlegają ewolucji i adaptacji do wartości kulturowych jednostki/grupy społecznej / M. Halbwachs: teoria społecznych ram pamięci (pamięć podlega ciągłej rekonstrukcji: jednostki kształtują pamięć zgodnie z ramami myślenia zbiorowości, do której przynależą).

2. **Kategoria miejsca pamięci/miejsca społecznego** (kategoria jakościowa, nie geograficzna): F. Znaniecki i J. Chałasiński: miejsce społeczne (tradycja polska); S. Czarnowski: analiza postaci św. Patryka traktowanego jako „miejsce pamięci” / P. Nora: koncepcja *lieux de mémoire*.

3. **Historia zapamiętana i osadzona w konkretnej przestrzeni kulturowej:** S. Czarnowski: koncepcja dawności w teraźniejszości / J. Assmann: koncepcja pamięci kulturowej.

<sup>54</sup> *Ibidem*, s. 101–102.

<sup>55</sup> S. Czarnowski, *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże: Święty Patryk, bohater narodowy Irlandii*, w: idem, *Dziela*, t. 4, PWN, Warszawa 1956 (oryginalnie opublikowana w języku francuskim w 1919 roku).

<sup>56</sup> K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*, s. 15.

## PRZEGLĄD POLSKICH BADAŃ NAD PAMIĘCIĄ PO ROKU 2011

W polskiej i – co warto zaznaczyć – niedocenianej tradycji badań pamięcioznawczych wyraźnie zauważalny jest brak ciągłości: wiele koncepcji i perspektyw badawczych popadło w zapomnienie, prowadząc tym samym do czerpania przez współczesnych uczonych inspiracji głównie z tradycji zachodnich<sup>57</sup>. W niemal wszystkich pracach dotyczących społecznego funkcjonowania pamięci pojawia się odwołanie do M. Halbwachsa<sup>58</sup>, nazywanego założycielem studiów nad pamięcią zbiorową. Zazwyczaj pełni on jednak bardziej – jak słusznie twierdzi Jeffrey Olick – „funkcję totemiczną niż merytoryczną”<sup>59</sup>. Z kolei o bezkrytyczności przyjmowania koncepcji pamięci kulturowej J. Assmanna przez młodych polskich uczonych „najwyraźniej nieznających dorobku polskiej socjologii, wykraczającego poza wskazane trzy nurty i konteksty: kontekst polityzacji pamięci, kontekst historii jako nauki, badania surveyowe pamięci zbiorowej” mówi Elżbieta Tarkowska, postulując jednocześnie konieczność przypomnienia im narodowego dorobku w zakresie studiów nad pamięcią<sup>60</sup>. W opinii E. Tarkowskiej niedoceniona czy wręcz zapomniana w polskim pamięcioznawstwie jest twórczość S. Czarnowskiego<sup>61</sup>. Jednak to właśnie do niego najwięcej odwołań znaleźć można dokonując z konieczności pobieżnego przeglądu polskich prac pamięciowych po roku 2011. Jako inspirację swoich badań S. Czarnowskiego (zaraz obok M. Halbwachsa) podaje Robert Traba<sup>62</sup>, a jego nazwisko, w różnych kontekstach, pojawia się w pracach Andrzeja Szpocińskiego<sup>63</sup>, Zuzanny Bogumił<sup>64</sup> oraz

<sup>57</sup> W kontekście wędrowania pojęć i tradycji pamięcioznawczych w szerszym kontekście por. K. Kończal, M. Górny, *Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej*, s. 363–386.

<sup>58</sup> Pisząc o działaniu pamięci zbiorowej/społecznej uczeni powołują się zazwyczaj na M. Halbwachsa i jego ujęcie społecznych ram pamięci, a następnie od razu na B. Szacką, uznając ją jako prekursorkę polskich badań nad pamięcią społeczną.

<sup>59</sup> Jeffrey K. Olick, „Collective Memory”: A Memoir and Prospect, „Memory Studies” 2008, t. 1, z. 1, s. 23–29, <https://doi.org/10.1177/1750698007083885>.

<sup>60</sup> E. Tarkowska, *Pamięć w kulturze teraźniejszości*.

<sup>61</sup> *Ibidem*, s. 124.

<sup>62</sup> R. Traba, *Landscape after the Battle: How Germans and Poles Tell the Story of Their Common Past in the Centre of Europe*, w: L. Quercioli Mincer (red.), *Arte visiva, luogo e memoria: Testimonianza e radicamento*, Genova University Press, Genova 2022, s. 100.

<sup>63</sup> A. Szpociński, *Współczesna kultura historyczna*, s. 53, 164, 186, 194, 203; idem, *Wprowadzenie. Przeszość w dyskusjach publicznych*, w: idem (red.), *Przeszość w dyskursie publicznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013, s. 9.

<sup>64</sup> Z. Bogumił, *Chłopska pamięć wojny – na przykładzie fotografii Feliksa Łukowskiego*, „Kultura i Społeczeństwo” 2006, nr 1, s. 190, <https://doi.org/10.35757/KiS.2016.60.1.9>.

Magdaleny Saryusz-Wolskiej<sup>65</sup>. O postrzeganiu S. Czarnowskiego jako polskiego odpowiednika M. Halbwachsa mówią także Kornelia Kończal oraz Joanna Wawrzyniak<sup>66</sup>, a Anna Wolff-Powęska pisze, iż „współczesne badania nad pamięcią zbiorową (społeczną) wiele zawdzięczają wnikliwym interpretacjom S. Czarnowskiego, wprowadzony przez niego do nauki termin ‘dawność w teraźniejszości’ stanowi niewątpliwie antycypację dzisiejszych kategorii związanych ze społecznymi funkcjami i uwarunkowaniami pamięci”<sup>67</sup>. Elżbieta Hałas (powołując się na Barry’ego Schwartza) stwierdza z kolei, iż dzieło S. Czarnowskiego *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk, bohater narodowy Irlandii* stanowiło pierwszą pracę zainspirowaną analizą rytuałów upamiętniających Émila Durkheima<sup>68</sup>. Na uwagę w zakresie popularyzacji spuścizny S. Czarnowskiego zasługują odnalezione przez J. Wawrzyniak w 2013 roku we Francji (przygotowane do publikacji przez J. Wawrzyniak oraz K. Kończal) listy S. Czarnowskiego do Henri Huberta i Marcela Maussa z lat 1905–1937<sup>69</sup>.

Na szczególną rolę nurtu badań socjologicznych w polskim pamięcioznawstwie, niezasłużony brak recepcji koncepcji S. Czarnowskiego w zachodnich badaniach nad pamięcią i słuszne zestawianie go z M. Halbwachsem wskazuje Marcin Napiórkowski<sup>70</sup>. Proponuje on również reinterpretację i odczytanie postaci S. Czarnowskiego, co mogłoby – zdaniem badacza – stanowić szansę na jego odkrycie poza granicami Polski. M. Napiórkowski podkreśla także znaczenie polskich badań biograficznych na przykładzie materiału pamiętnikarskiego F. Znanieckiego i J. Chałasińskiego<sup>71</sup>. E. Hałas, roztaczając reflek-

<sup>65</sup> Magdalena Saryusz-Wolska wspomina także o „podłożu historycznym” L. Krzywickiego. M. Saryusz-Wolska, *Polskie i niemieckie badania pamięci – szkic porównawczy*, w: R. Traba (red.), *Historia wzajemnych oddziaływań*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2014, s. 432–433; eadem, *Spotkania z czasem i miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 26.

<sup>66</sup> K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*; eadem, *Provincializing Memory Studies*.

<sup>67</sup> A. Wolff-Powęska, *Pamięć: Brzemie i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Zysk i S-ka, Poznań 2011, s. 28.

<sup>68</sup> Badaczka podkreśla przy tym jednak, że to M. Halbwachs uformował tradycję badań nad pamięcią zbiorową na świecie. E. Hałas, *Przedmowa*, w: eadem (red.), *Kultura jako pamięć. Posttradycyjalne znaczenie przeszłości*, Nomos, Kraków, 2012, s. 11–12.

<sup>69</sup> Praca ta pozwala na prześledzenie historii recepcji socjologii Durkheimowskiej w Europie Wschodniej oraz stanowi doskonałą egzemplifikację poglądów samego S. Czarnowskiego. Stefan Czarnowski, *Listy Stefana Czarnowskiego do Henri Huberta i Marcela Maussa z lat 1905–1937*, red. K. Kończal, J. Wawrzyniak, Oficyna Naukowa, Warszawa 2015.

<sup>70</sup> M. Napiórkowski, *Od teoretyzowania na temat praktyk do praktykowania teorii*, w: P. Majewski, M. Napiórkowski (red.), *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018, s. 11.

<sup>71</sup> M. Napiórkowski, *Od teoretyzowania na temat praktyk do praktykowania teorii*, s. 11–12.

sje nad pamięcią kulturową zauważa z kolei, iż F. Znaniecki wiązał „kulturowy wymiar pamięci z działaniami zbiorowymi, zorientowanymi na przyszłość, używając pojęcia wierzeń historycznych”<sup>72</sup>. W opinii E. Hałas, także S. Czarnowski przedstawiał kulturowy punkt widzenia w odniesieniu do „symbolicznego przedstawiania zdarzeń i rzeczy, ludzi i czynów, streszczających w sobie nagromadzone w ciągu pokoleń zbiorowe doświadczenie grupy ludzkiej i wyrażające je wartości naczelne”<sup>73</sup>.

Przykładem odwołania się do tradycji zachodnich kosztem tradycji rodzimych jest książka Zuzanny Bogumił *Pamięć Gulagu*<sup>74</sup>. Autorka powołuje się na ujęcia teoretyczne, które jej zdaniem są kluczowe dla zrozumienia ujętych w książce interpretacji pamięci Gulagu. Znajdziemy w niej zatem zarówno odwołania do pamięci kulturowej J. Assmanna, miejsc pamięci P. Nory, jak i Halbwachsowskiego ujęcia społecznych ram pamięci oraz aspekty kulturowe, na które francuski badacz zwrócił uwagę w książce *The Legendary Topography of the Holy Land* (2023)<sup>75</sup>. Zabrakło jednak odwołań do polskich teoretyków takich jak S. Czarnowski, F. Znaniecki czy J. Chałasiński.

Kluczowym wnioskiem płynącym z analizy prac polskich pionierów studiów nad pamięcią jest fakt, iż zawierają one rozpoznania podobne do tych, które znaleźć można u M. Halbwachsa<sup>76</sup>, P. Nory<sup>77</sup> czy A. i J. Assmannów<sup>78</sup>. Konkluzją wynikającą z przeglądu badań

---

<sup>72</sup> E. Hałas, *Przeszłość i przyszła teraźniejszość: Refleksyjna pamięć kulturowa*, w: eadem (red.), *Kultura jako pamięć*, s. 168.

<sup>73</sup> *Ibidem*, s. 168.

<sup>74</sup> Z. Bogumił, *Pamięć Gulagu*, Universitas, Kraków 2012.

<sup>75</sup> M. Halbwachs, *The Legendary Topography of the Holy Land*, Oxford University Press 2023.

<sup>76</sup> Polscy współcześni pamięćoznawcy zazwyczaj odwołują się przy tym do pracy M. Halbwachsa *Společne ramy pamięci* i jego koncepcji pamięci zbiorowej. Wyjątek stanowi np. Z. Bogumił, która w swoich pracach: *Pamięć Gulagu* oraz *Gulag Memories. The Rediscovery and Commemoration of Russia's Repressive Past*, Berghahn Books (New York/Oxford 2018), a także *Sacred or Secular? 'Memorial', the Russian Orthodox Church, and the Contested Commemoration of Soviet Repressions* („Europe-Asia Studies” 2015, 67 (9), s. 14–44, Dominique Moran, Elly Harrowell współautor, <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1085962>) odnosi się do ostatniej książki M. Halbwachsa *The legendary topography*.

<sup>77</sup> Na wyróżnienie zasługuje praca K. Kończal oraz M. Górnego, którzy podjęli próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie: dlaczego koncepcja miejsc pamięci P. Nory nie odniosła sukcesu w Europie Środkowej i Wschodniej w przeciwieństwie do Europy Zachodniej, gdzie sukces ten jest ogromny? K. Kończal, M. Górny, *Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej*, s. 363–386. Omawiając koncepcję miejsc pamięci P. Nory warto wspomnieć również o obszernym raporcie K. Kończal, w ramach którego znajduje się przegląd stosowanych w europejskich pracach definicji terminu „miejsca pamięci”: K. Kończal, *Lieux de mémoire, Erinnerungsorte, miejsca pamięci. O pewnym koncepcie i jego europejskim sukcesie*, „Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin, Magazin Polsko-Niemiecki” 2012, nr 101, s. 17–23. O nośnikach pamięci i miejscach pamięci swoją refleksję roztrząsa także A. Szpociński: A. Szpociński, *Współczesna kultura historyczna*.

<sup>78</sup> Charakterystykę koncepcji M. Halbwachsa, P. Nory oraz A. i J. Assmannów znaleźć można m.in.: M. Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna*

współczesnych polskich pamięcioznawców jest z kolei brak odwoływania się przez nich do polskich prymarnych koncepcji pamięciowych. Skutkiem tego jest niemalże całkowity brak obecności L. Krzywickiego, K. Kelles-Krauza, F. Znanieckiego, J. Chałasińskiego i S. Czarnowskiego w rodzimym kraju pochodzenia, o transferze poza jego granice nie wspominając<sup>79</sup>.

Nikła obecność koncepcji stworzonych przez polskich prekursorów badań nad pamięcią w pracach współczesnych rodzimych pamięcioznawców, a tym samym podążanie przez nich za tendencją obecną w światowej nauce – powoływania się na uczonych reprezentujących cywilizacyjne i naukowe centrum nadatlantyckie, ma moim zdaniem dwie przyczyny. Po pierwsze wiąże się z zerwaniem z tradycjami narodowymi w roku 1945 i 1989 oraz „potrzebą” odnalezienia się w postępującej „globalizacji pamięci”<sup>80</sup>. Po drugie, analizowani polscy prekursorzy badań pamięci identyfikowani są raczej jako socjologowie, aniżeli pamięcioznawcy i jako tacy są częściej przywoływani przez rodzimych uczonych. Wiaże się to z częstym niedostrzeganiem stworzonych przez nich teorii pamięciowych, a tym samych ich nieobecność we współczesnym polskim nurcie *memory studies*. Czy rzeczywiście możemy zatem mówić o kontynuacyjnym wariancie rozwoju polskich badań nad pamięcią? Osobiście stoję na stanowisku, że nie. Stąd też proponuję co następuje:

**1. Reinterpretacje i odczytanie postaci L. Krzywickiego, K. Kelles-Krauza, F. Znanieckiego, J. Chałasińskiego oraz S. Czarnowskiego** – recepcja ich koncepcji w Polsce i poza jej granicami. Przykładem takiego działania jest dodatkowy tom powstały w ramach projektu Centrum Badan Historycznych PAN w Berlinie: „Polsko-Niemieckie

---

*perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków 2009; eadem, *Zamiast wprowadzenia, czyli o początkach refleksji nad pamięcią zbiorową*, w: eadem, *Spotkania z czasem i miejscem*, s. 9–69; K. Kaźmierczak *Rola pamięci zbiorowej we współczesnym społeczeństwie – czy łątwo ją określić?*, w: A. Szpociński (red.), *Przeszłość w dyskursie publicznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013, s. 1937; A. Wolff-Powęska, *Pamięć: brzemię i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2011. Warto również zwrócić uwagę na artykuł Kai Kazimierskiej, w którym badaczka zestawia teorię J. Assmanna z koncepcjami układów kultury Antoniny Kłosowskiej: K. Kaźmierska, *Współczesna pamięć komunikacyjna i kulturowa. Refleksja inspirowana koncepcją Jana Assmanna*, w: Elżbieta Hałas (red.), *Kultura jako pamięć. Posttradycyjalne znaczenie przeszłości*, Nomos, Kraków 2012, s. 43–62.

<sup>79</sup> W pracach współczesnych pamięcioznawców obecny jest *de facto* jedynie S. Czarnowski, a w pojedynczych przypadkach pozostali prekursorzy polskiej tradycji *memory studies*.

<sup>80</sup> Powstają „transnarodowe przestrzenie pamięci”, a państwo narodowe wydaje się nie zaspokajać potrzeb dotyczących tożsamości i samoidentyfikacji społeczeństw. Pisał o tym także Christian Gudehus i Harald Welzer: C. Gudehus, H. Welzer, *O metodzie i teorii badań nad przekazem kulturowym*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, t. 55, nr 4, s. 3–28, <https://doi.org/10.35757/KiS.2011.55.4.3>.

Miejsca Pamięci”<sup>81</sup>, w skład którego wchodzi niemieckie przekłady tekstów m.in. autorstwa S. Czarnowskiego.

2. **Przełożenie na inne języki ważniejszych prac wyżej wymienionych badaczy** (idąc dalej – także współczesnych pamięcioznawców)<sup>82</sup> – umiędzynarodowienie polskiej tradycji pamięciowej.

3. **Zderzanie koncepcji prekursorów badań nad pamięcią z uznawanymi za klasyczne teoriami zachodnimi.** Pokuszenie się o dokonanie analiz porównawczych na tym tle.

4. **Dotarcie z koncepcjami pamięciowymi (prekursorskimi i współczesnymi) poza środowisko akademickie.** Praca pamięci nie odbywa się bowiem wyłącznie w sferze zdominowanej przez uczonych.

5. **Kontynuacja pracy w zakresie ujednolicenia terminologii i dialogu międzydyscyplinarnego.** Ważnym krokiem w tym kierunku jest opracowanie z zakresu teoretycznych studiów nad pamięcią w Polsce: *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci* pod redakcją M. Saryusz-Wolskiej i R. Traby<sup>83</sup>.

6. **Prowadzenie intensywnych dyskusji międzydyscyplinarnych na temat zinstytucjonalizowania badań nad pamięcią w Polsce**, a tym samym potrzeby (lub jej braku) powstania wspólnej metodologii<sup>84</sup> oraz odrębnej dyscypliny badawczej w ramach systematyki nauk społecznych – pamięcioznawstwa, w obrębie którego udałoby się realizować postulaty inter-, czy też multidyscyplinarności<sup>85</sup>.

**W międzywojennej polskiej narracji pamięciowej i koncepcjach zachodnich uważanych za klasyczne zauważyć można wspólne, wędrujące i powtarzające się motywy tworzące interdyscyplinarną i uniwersalną metanarrację na gruncie nauk o pamięci. Tym bardziej zaskakuje zatem niemalże całkowity brak nawiązań przez współczesnych polskich pamięcioznawców do rodzimych uczonych.**

<sup>81</sup> Efektem projektu jest m.in. powstanie wielotomowego dzieła polsko- i niemieckojęzycznej edycji zawierającej teksty poświęcone osobnym, wspólnym i paralelnym polsko-niemieckim miejscom pamięci. Więcej o projekcie: *Polskie i niemieckie kultury pamięci / Deutsch-Polnische Erinnerungsorte*, <https://cbh.pan.pl/pl/projekty-naukowe/polsko-niemieckie-miejsca-pami%C4%99ci-deutsch-polnische-erinnerungsorte> [dostęp: 20.09.2023].

<sup>82</sup> O barierach językowych i geograficznych zob. również: K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Provincializing Memory Studies*.

<sup>83</sup> Leksykon stanowi rezultat refleksji nad współczesnym dorobkiem badań nad pamięcią i towarzyszącą im terminologią. Jest to dzieło bez precedensu (i to nie tylko na gruncie polskim), w jednym tomie zgromadzono bowiem blisko dwieście terminów służących charakterystyce kultury pamięci. M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.

<sup>84</sup> Jednolita metodologia mogłaby zawęzić jednak elastyczność podejść, wielość perspektyw i możliwości interpretacyjnych. Mówi o tym m.in. M. Saryusz-Wolska, por. M. Saryusz-Wolska, *Polskie i niemieckie badania pamięci*.

<sup>85</sup> Na dzień dzisiejszy (lipiec 2023) na żadnym uniwersytecie w Polsce nie ma kierunku studiów kształcącego w obszarze pamięcioznawstwa.

## SŁOWEM PODSUMOWANIA

W polskiej socjologii okresu międzywojnia wyraźnie widoczne jest silne zainteresowanie przeszłością, relacjami między nią a teraźniejszością i wpływem przeszłości na współczesne postawy społeczne. To właśnie wówczas powstały koncepcje stanowiące trzon polskich studiów nad pamięcią<sup>86</sup>. Polska szkoła *memory studies* miała zatem niewątpliwie stabilną podstawę do dalszego rozwoju, który – do roku 2011 – skrupulatnie prześledziły K. Kończal i J. Wawrzyniak. Badaczki wskazały przy tym na obecność wielu wymagających wypełnienia luk: poziom definicyjny (braki w zakresie terminologii i dialogu międzydyscyplinarnego), niski poziom instytucjonalizacji polskiego pamięcioznawstwa, rozproszenie projektów dotyczących pamięci w polskiej humanistyce, brak efektywnych platform komunikacji między badaczami i instytucjami zajmującymi się *memory studies* oraz – szczególnie ważna z perspektywy niniejszego artykułu – potrzeba rekonstrukcji dorobku polskich prekursorów badań nad pamięcią<sup>87</sup>. Wskazane przez K. Kończal i J. Wawrzyniak braki wciąż nie tracą na aktualności. Z drugiej strony jednak, nie sposób nie zauważyć wyraźnego rozkwitu polskich studiów nad pamięcią na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat: działalność polskich pamięcioznawców na arenie międzynarodowej, a zwłaszcza w ramach Memory Studies Association, MSA (**J. Wawrzyniak została wybrana na stanowisko prezidenta MSA na kadencję 2024–2025**), wysyp monografii i czasopism naukowych dotyczących pamięci zbiorowej i indywidualnej („Kultura i Społeczeństwo”<sup>88</sup>, „Kultura Współczesna”, „Sensus Historiae”, „Studia Kulturo-

<sup>86</sup> O polskich tradycjach badań nad pamięcią zob. też. M. Saryusz-Wolska, *Przeszłość i przyszłość badań pamięci*, s. 20–21.

<sup>87</sup> K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*.

<sup>88</sup> Szczególną uwagę warto poświęcić kwartalnikowi „Kultura i Społeczeństwo”, którego redaktorem naczelnym w latach 1957–1959 oraz 1967–1979 był Józef Chałasiński. Przeglądając się artykułom, które ukazały się w czasopiśmie po roku 2011 zauważyć można zaskakujący brak odwołań do koncepcji stworzonych przez prekursorów polskiego pamięcioznawstwa. Wyjątek stanowią następujące teksty: K. Kończal, J. Wawrzyniak, *Polskie badania pamięcioznawcze*; R. Traba, *Gdzie jesteśmy?*; K. Bierwiazek, T. Nawrocki, *Praca w pamięci zbiorowej mieszkańców górnośląskiej wsi na tle procesów przemian obszarów wiejskich*, „Kultura i Społeczeństwo” 2020, t. 64, nr 1, s. 197–221, <https://doi.org/10.35757/KiS.2020.64.1.9>; E. Tarkowska, *Pamięć w kulturze teraźniejszości*, s. 121–241. Co więcej, niewiele jest także odwołań do klasyków takich jak M. Halbwachs, J. Assmann czy P. Nora. Można je znaleźć w tekstach takich jak: P. Winiarski, *Koncepcja semiotycznej pamięci kultury Jurija Lotmana jako zasada generatywna w badaniach nad pamięcią społeczną: Halbwachs i Assmann*, „Kultura i Społeczeństwo” 2017, t. 61, nr 4, s. 197–221, <https://doi.org/10.35757/KiS.2017.61.4.8>; K. Kończal, J. Wawrzyniak 2011, *Polskie badania pamięcioznawcze*; R. Traba, *Gdzie jesteśmy?*; K. Bierwiazek, T. Nawrocki, *Praca w pamięci*;

znawcze”, „Konteksty”, a zwłaszcza ich monograficzny numer [2011, nr 2–3] w całości poświęcony postaci A. Warburga oraz jego spuściznie i wiele innych), liczne konferencje naukowe poświęcone pamięcioznawstwu (np. coroczne konferencje „Genealogies of Memory” organizowane przez Europejską Sieć Pamięć i Solidarność we współpracy z Instytutem Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego), czy wyspecjalizowanie się instytucji badawczych w eksploracji pamięci (np. Międzyzakładowa Pracownia Pamięci Społecznej w Instytucie Socjologii na Uniwersytecie Warszawskim, Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci na Uniwersytecie Jagiellońskim).

M. Saryusz-Wolska mówi o trzech falach badań pamięci: idei pamięci zbiorowej (pierwsza fala), kulturowej (druga fala) i wielokierunkowej (trzecia fala)<sup>89</sup>. Trzecia fala, do której – jak twierdzi Astrid Erll<sup>90</sup> – zmierzamy, charakteryzuje się badaniami nad globalnymi schematami pamiętania, analizą transnarodowych wędrówek i dynamiki pamięci<sup>91</sup>. Zdaniem K. Kończal, „wbrew popularności głoszonych życzeniowo i normatywnie hasła ‘interdyscyplinarność’ badania nad pamięcią charakteryzują się wciąż podziałami”<sup>92</sup>. Nie sposób nie zgodzić się z tym stwierdzeniem. Moim życzeniem jest zatem, aby niniejszy tekst stał się impulsem do bardziej świadomego wyboru inspiracji naukowych przez współczesnych uczonych, z uwzględnieniem rodzimych koncepcji badawczych. Stanowić będzie to bowiem krok w stronę ochrony polskiego dziedzictwa narodowego, zwłaszcza w obliczu wspomnianej trzeciej fali badań pamięci.

## BIBLIOGRAFIA

Assmann J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, Beck’sche Reihe, 1992. Pierwsze polskie wydanie: J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tł. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

E. Tarkowska, *Pamięć w kulturze*, s. 121–241; M. Karkowska, *Pamięć kulturowa a zmiany w krajobrazie miasta. Analiza obchodów rocznicowych lokacji Olsztyna w świetle koncepcji Aleidy i Jana Assmannów*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, t. 54, nr 4, s. 77–98.

<sup>89</sup> *Ibidem*, s. 14.

<sup>90</sup> A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.

<sup>91</sup> M. Saryusz-Wolska, *Przeszłość i przyszłość badań pamięci*, s. 14.

<sup>92</sup> K. Kończal (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, NCK, Warszawa 2014, s. 9.

- Bal M., *Wędrujące pojęcia w naukach humanistycznych*, NCN, Warszawa 2012.
- Bierwiazzonek K., T. Nawrocki, *Praca w pamięci zbiorowej mieszkańców górnośląskiej wsi na tle procesów przemian obszarów wiejskich*, „Kultura i Społeczeństwo” 2020, t. 64, nr 1, s. 197–221, <https://doi.org/10.35757/KiS.2020.64.1.9>.
- Bogumił Z., *Chłopska pamięć wojny – na przykładzie fotografii Feliksa Łukowskiego*, „Kultura i Społeczeństwo” 2006, nr 1, s. 171–195, <https://doi.org/10.35757/KiS.2016.60.1.9>.
- Bogumił Z., *Gulag Memories. The Rediscovery and Commemoration of Russia's Repressive Past*, Berghahn Books, New York-Oxford 2018.
- Bogumił Z., *Pamięć Gulagu*, Universitas, Kraków 2012.
- Bogumił Z., “Sacred or Secular? ‘Memorial’, the Russian Orthodox Church, and the Contested Commemoration of Soviet Repressions”, „Europe-Asia Studies” 67 (9), s. 14–44, <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1085962>.
- Campbell J., *Potęga mitu. Rozmowy Billa Moyersa z Josephem Campbell*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.
- Chalaśiński J., *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej «Kopalnia» na Górnym Śląsku. Studium Socjologiczne*, „Przegląd Socjologiczny” 1935, t. III, nr 1–2, s. 146–278.
- Chalaśiński J., *Młode pokolenie chłopów: Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, Państwowy Instytut Kultury Wsi, Warszawa 1938.
- Czarnowski S., *Dawność a teraźniejszość w kulturze*, w: S. Czarnowski, *Dzieła*, PWN, t. 1, Warszawa 1956 [1936], s. 108–121.
- Czarnowski S., *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże: Święty Patryk, bohater narodowy Irlandii*, w: Stefan Czarnowski, *Dzieła*, t. 4, PWN, Warszawa 1956 (oryginalnie opublikowana w języku francuskim w 1919 roku).
- Czarnowski S., *Powstanie i społeczne funkcje historii*, w: S. Czarnowski, *Dzieła*, t. V, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956.
- Erl A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.
- Gryko C., *Józef Chalaśiński. Człowiek i dzieło. Od teorii wychowania do kulturowej wizji narodu*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Administracji, Lublin 2007.
- Gudehus C., Welzer H., *O metodzie i teorii badań nad przekazem kulturowym*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, t. 55, nr 4, s. 65–75, <https://doi.org/10.35757/KiS.2011.55.4.3>.
- Halbwachs M., *Les Cadres sociaux de la mémoire*, Librairie Félix Alcan, Paris 1925. Pierwsze polskie wydanie: Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, tł. i wstęp M. Król, PWN, Warszawa 1969.

- Halbwachs M., *The Legendary Topography of the Holy Land*, Presses Univ., Paris 1941.
- Hałas E., *Kultura jako pamięć. Posttradycyjalne znaczenie przeszłości*, Nomos, Kraków 2012.
- Hałas E., *Przeszłość i przyszła teraźniejszość: Refleksyjna pamięć kulturowa*, w: E. Hałas (red.), *Kultura jako pamięć. Posttradycyjalne znaczenie przeszłości*, Nomos, Kraków 2012.
- Karkowska M., *Pamięć kulturowa a zmiany w krajobrazie miasta. Analiza obchodów rocznicowych lokacji Olsztyna w świetle koncepcji Aleidy i Jana Assmannów*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010, t. 54, nr 4, s. 77–98.
- Kaźmierczak K., *Rola pamięci zbiorowej we współczesnym społeczeństwie – czy łatwo ją określić?*, w: A. Szpociński (red.), *Przeszłość w dyskursie publicznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
- Kaźmierska K., *Współczesna pamięć komunikacyjna i kulturowa. Refleksja inspirowana koncepcją Jana Assmanna*, w: E. Hałas (red.), *Kultura jako pamięć. Posttradycyjalne znaczenie przeszłości*, Nomos, Kraków 2012.
- Kelles-Krauz K., *Prawo retrospekcji przewrotowej jako wynik materializmu ekonomicznego*, w: K. Kelles-Krauz, *Pisma wybrane*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1962 [1898].
- Kończal K. (red.), *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, NCK, Warszawa 2014.
- Kończal K., *Lieux de mémoire, Erinnerungsorte, miejsca pamięci. O pewnym konceptie i jego europejskim sukcesie*, „Dialog. Deutsch-polnisches Magazin, Magazyn Polsko-Niemiecki” 2012, nr 101, s. 17–23.
- Kończal K., Górny M., *Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej, czyli o regionalnej (anty)repcji wędrującego pojęcia „lieu de mémoire”*, w: R. Traba (red.), *Historie wzajemnych oddziaływań*, Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie, Berlin-Warszawa 2014.
- Kończal K., Wawrzyniak J., *Polskie badania pamięcioznawcze: Tradycje, koncepcje, (nie)ciągłości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, t. 55, nr 4, s. 11–63, <https://doi.org/10.35757/KiS.2011.55.4.2>.
- Kończal K., Wawrzyniak J., *Provincializing Memory Studies: Polish Approaches in the Past and Present*, „Memory Studies” 2018, t. 11 (4), s. 391–404, <https://doi.org/10.1177/1750698016688238>.
- Krzywicki L., *Idea a życie*, w: L. Krzywicki, *Studia socjologiczne*, PIW, Warszawa 1951.
- Łukasiewicz K., *Współczynnik humanistyczny*, w: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Markiewicz S., *Socjologiczne prawo retrospekcji przewrotowej Kazimierza Kelles-Krauz*, Książka i Wiedza, Warszawa 1964.

- Mencwel A., *Kazimierz Kelles-Krauz*, w: G. Godlewski, A. Kołakowski, J. Ku-bicka i in. (red.), *Kulturologia polska XX wieku*, t. 1, Wydawnictwo UW, Warszawa 2013.
- Napiórkowski M., *Od teoretyzowania na temat praktyk do praktykowania teorii*, w: P. Majewski, M. Napiórkowski (red.), *Antropologia pamięci Zagadnienia i wybór tekstów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.
- Nora P. (red.), *Les Lieux de mémoire*, Gallimard, Paris 1984–1992.
- Olick J.K., „Collective memory”: A memoir and prospect, „Memory Studies” 2008, t. 1, z. 1, s. 23–29, <https://doi.org/10.1177/1750698007083885>.
- Saryusz-Wolska M. (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków 2009.
- Saryusz-Wolska M., *Polskie i niemieckie badania pamięci – szkic porównawczy*, w: R. Traba (red.), *Historia wzajemnych oddziaływań*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2014.
- Saryusz-Wolska M., *Przeszłość i przyszłość badań pamięci. Czy potrzebujemy nowej dyscypliny?*, „Politeja” 2020, nr 2(65), s. 11–24, <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.65.01>.
- Saryusz-Wolska M., *Spotkania z czasem i miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.
- Saryusz-Wolska M., R. Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Schaff A., *Ludwik Krzywicki a materializm historyczny (w setną rocznicę urodzin)*, „Kwartalnik Historii i Nauki” 1960, nr 5 (1), s. 79–97.
- Schaff A., *Wstęp*, w: L. Krzywicki, *Studia socjologiczne*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1951.
- Stefan Czarnowski. *Listy Stefana Czarnowskiego do Henri Huberta i Marcela Maussa z lat 1905–1937*, oprac. K. Kończal, J. Wawrzyniak, Oficyna Naukowa, Warszawa 2015.
- Stępień M., *Kazimierz Kelles-Krauz o sztuce i literaturze*, „Pamiętnik Literacki: Czasopismo Kwartalne Poświęcone Historii i Krytyce Literatury Polskiej” 1967, nr 58 (1), s. 78–79.
- Szpociński A., *Wprowadzenie. Przeszłość w dyskusjach publicznych*, w: A. Szpociński (red.), *Przeszłość w dyskursie publicznym*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2013.
- Szpociński A., *Współczesna kultura historyczna i jej przemiany*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2021.
- Tarkowska E., *Dawność w teraźniejszości*, w: M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Tarkowska E., *Pamięć w kulturze teraźniejszości*, „Kultura i Społeczeństwo” 2016, t. 60, nr 4, s. 121–141, <https://doi.org/10.35757/KiS.2016.60.4.8>.

- Traba R., *Gdzie jesteście? Nowe otwarcie w polskich badaniach pamięci zbiorowej i ich europejski kontekst*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, t. 55, nr 4, s. 3–10, <https://doi.org/10.35757/KiS.2011.55.4.1>.
- Traba R., *Landscape After the Battle: How Germans and Poles Tell the Story of Their Common Past in the Centre of Europe*, w: L. Quercioli Mincer (red.), *Arte visiva, luogo e memoria: Testimonianza e radicamento*, Genova University Press, Genova 2022.
- Traba R., H. Thünemann (red.), *Myślenie historyczne*, cz. I: Jörn Rüsen, *Nadawanie historycznego sensu* (tł. R. Żytyniec), Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2015.
- Wawrzyniak J., *From Durkheim to Czarnowski: Sociological Universalism and Polish Politics in the Interwar Period*, „Contemporary European History” 2019, t. 28, nr 2, s. 172–187, <https://doi.org/10.1017/S0960777318000516>.
- Winiarski P., *Koncepcja semiotycznej pamięci kultury Jurija Łotmana jako zasada generatywna w badaniach nad pamięcią społeczną: Halbwachs i Assmann*, „Kultura i Społeczeństwo” 2017, t. 61, nr 4, s. 197–221, <https://doi.org/10.35757/KiS.2017.61.4.8>.
- Wolff-Powęska A., *Pamięć: Brzemie i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*, Zys i S-ka, Poznań 2011.
- Znaniński F., *Metoda socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Znaniński F., *Miasto w świadomości jego obywateli. Z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznaniem*, PIS, Poznań 1931.
- Znaniński F., *Wstęp do socjologii*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1922.
- Василиев А., *Memory Studies в межвоенной Польше*, „Диалог со временем. Адыманах интеллектуальной истории” 2015, nr 51, s. 195–226.